

Eestlased ja eesti keel välismaal

Koostanud ja toimetanud
Kristiina Praakli ja Jüri Viikberg

Tallinn 2010

Koostanud ja toimetanud Kristiina Praakli ja Jüri Viikberg
Keeletoimetajad Ülle Niin (eesti keel) ja Dolores Anne Lindsay (inglise keel)
Teostaja Eneken Moorlat

Raamatu väljaandmist on toetanud Kordelini Rahastu,
Rahvuskaaslaste Programm ja Kultuurkapital.

Väljaandja Eesti Keele Sihtasutus
Trükitud AS Pakett trükikojas

© Autorid 2010
© Kaardid AS Regio 2010

ISBN 978-9985-79-323-7

SISUKORD

Birute Klaas	
Saateks	7
<i>Foreword</i>	9
Kristiina Praakli, Jüri Viikberg	
Väliseesti keele uurimisest	11
<i>The Estonian Language Abroad:</i>	
<i>A study of the Estonian language in diaspora</i>	24
Tiit Tammaru, Kaja Kumer-Haukanõmm, Kristi Anniste	
Eesti diasporaa kujunemise kolm lainet	35
<i>Summary: The Origins and Development of the Estonian Diaspora</i>	56
Martin Ehala	
Keel ja ühiskond. Väliseesti kogukondade jätkusuutlikkusest	59
<i>Summary: Language and Society</i>	89
Mart Rannut	
Keel, migratsioon ja poliitika	93
<i>Summary: Language, Migration and Policy</i>	110
Aune Valk	
Keel ja identiteet. Keele roll eestlaste identiteedis	113
<i>Summary: Language and Identity: the role of language</i>	
<i>in Estonian identity</i>	139
Anna Verschik	
Keelekontaktid ja kontaktidest johtuvad keelemuutused	143
<i>Summary: Language Contacts and Contact-Induced</i>	
<i>Language Change</i>	174
Tiiu Salasoo	
Pagulaspõlvkonna laste eesti keele omandamine	177
<i>Summary: The Acquisition of Estonian by Children of Refugees</i>	190

Piibi-Kai Kivik

- Eestlased ja eesti keel Ameerika Ühendriikides.
Tähelepanekuid kolmest kogukonnast 195
*Summary: Estonians and the Estonian Language
in the United States* 235

Aivar Jürgenson

- Eestlased ja eesti keel Argentinast 239
Summary: Estonians and the Estonian Language in Argentina 262

Mare Kõiva

- Eestlased ja eesti keel Austraalias 265
Summary: Estonians and the Estonian Language in Australia 282

Aivar Jürgenson, Sander Jürisson

- Brasiilia eestlastest ja nende keelest 285
Summary: Brazilian Estonians and their Language 303

Katrin Hiitam

- Eestlased ja eesti keel Põhja-Inglismaal 305
*Summary: Estonians and the Estonian Language
in Northern England* 339

Harry William Mürk

- Eesti keel, ei! Ehk eesti keel ja meel Kanadas 341
*Summary: The Language and Mind-set of Estonians
in Canada* 357

Lembit Vaba

- Eestlased ja eesti keel Lätis (Liepna ja Balvi eesti siirdlaskonna
tekke-, arengu- ja hääbumislugu ühe suguvõsa
perepärimuste põhjal) 361
Summary: Estonians and the Estonian Language in Latvia 381

Raimo Raag

- Eestlased ja eesti keel Rootsis 385
Summary: Estonians and the Estonian Language in Sweden 430

Tiina Kälissaar

Eestlased ja eesti keel Saksamaal	433
<i>Summary: Estonians and the Estonian Language in Germany</i>	452

Kristiina Praakli

Eestlased ja eesti keel Soomes	455
<i>Summary: Estonians and the Estonian Language in Finland</i>	501

Maarika Teral, Mari Allik

Eestlased ja eesti keel Taanis	503
<i>Summary: Estonians and the Estonian Language in Denmark</i>	515

Jüri Viikberg

Eestlased ja eesti keel Venemaal	517
<i>Summary: Estonians and the Estonian Language in Russia</i>	548

Autorid	551
---------	-----

Kaardid. Väliseestlaste olulisemad asualad	555
--	-----

KEEL JA ÜHISKOND. VÄLISEESTI KOGUKONDADE JÄTKUSUUTLIKKUSEST

Martin Ehala

1. Sissejuhatus

Ühiskonna all mõistetakse tavaliselt inimkooslust, mis elab samade reeglite ja seaduste järgi, kasutab samu institutsioone ja jagab sama elukohta. Mõnikord jagab ühiskond ka sama kultuuri ja keelt, kuid mitte alati. Tänapäeval koosneb enamik ühiskondi mitmest keele- ja kultuurikogukonnast, mille hulgast üks on tavaliselt teistest oluliselt arvukam ja mõjukam. Suur osa keelelisest ja kultuurilisest mitmekesisusest on tekkinud tänu suhteliselt hiljutistele migratsioonivoogudele, kuid mingil määral on seda olnud alati tänu põlisvähemustele, kes on ühiskonna enamuse kõrval või sees elanud nii-öelda aegade algusest peale. Väliseesti kogukonnad on rände tulemus, ja kuigi nad on väikesed, on nad paljude ühiskondade keelelisele ja kultuurilisele kirevusele andnud oma panuse.

Loomulikult ei puudu mitmekesisus ka keelte sees. Kuigi kõik väliseesti kogukonnad kõnelevad eesti keelt nii nagu Eesti eestlaskondki, ei ole tegu päris sama keelega. Sõltuvalt asukohamaast, kogukonna vanusest, arvukusest ja ajaloolisest kujunemisteest on eesti keel eri väliseesti kogukondade kasutuses arenenud erinevaks. Et see pole vastastikust arusaamist võimatuks muutnud, siis on põhjendatud pidada neid kõiki eesti keeleks. Erinevused on aga piisavalt suured, et nende järgi eristada kodu- ja väliseestlasi, samuti eri väliseestlaste kogukondi üksteisest. Selles mõttes on iga väliseesti kogukonna keel ainukordne.

Keele ja ühiskonna seost muudab keerukamaks seegi, et üks ja sama keelekogukond võib kasutada üheaegselt mitut keelt. Tavaliselt käib see küll vähemuste kohta, kuid on olemas ühiskondi, mille enamik liikmeid kasutab igapäevaselt rohkem kui üht keelt. Eestitki võib pidada selliseks ühiskonnaks, kus suur osa inimesi oskab ja kasutab eesti keele kõrval ka vene, inglise või soome keelt. Keelte ja ühiskonna keerukas koostoime on aluseks mitmesugustele etnilistele protsessidele, mille käigus võib osa kee-

lekollektiive kaduda, aga pole välistatud ka võimalus, kus keelekogukonnad püsivad ning lagunevad hoopiski ühiskonnad, nagu on juhtunud näiteks Jugoslaavia ja Tšehhoslovakkia. Võimalikud on ka pikaajalised tasakaaluseisundid nagu Šveitsis või Luksemburgis.

Käesolev artikkel vaatlebki neid mõjutegureid, mis keelte ja ühiskonna suhteid mõjutavad, eeskätt aga neid, millest sõltub väikeste keelekogukondade jätkusuutlikkus. On ju see väliseesti keelekujude püsimise võtme-küsimus.

2. Keeleökoloogia

Keeleökoloogia mõiste võttis kasutusele Einar Haugen (1972). Enamasti on seda mõistet sotsiolingvistikas kasutatud metafoorina, kuid on ka teadlasi, kes on püüdnud keeleökoloogia valdkonda põhjalikumalt välja arendada (Mackey 2001; Haarmann 1986; Mühlhäuser 1996, 2000; Garner 2004). Samas on kriitikud (nt Edwards 1995, 2001) väitnud, et keeleökoloogia teooria pole keelesuhete ega keelekeskkondade uurimisele kuigi-võrd kaasa aidanud. Selles kriitikas on tublisti tõtt, sest keeleökoloogia sildi all on tehtud väga eripalgelist ja erineva tasemega teadust ning mingit ühtset uurimisvaldkonda pole kujunenud.

Fakt, et keeleökoloogia ei ole end suutnud tõsiseltvõetava uurimisharuna kehtestada, ei tähenda, nagu oleks *keeleökoloogia* mõiste isenesest halb. Ökoloogia on teadus organismi seostest teda ümbritseva keskkonnaga, teadus sellest, kuidas säilitada keskkonna loomulikku mitmekesisust ja tasakaaluseisundit laieneva tsivilisatsiooni tingimustes. Keeleökoloogia oleks seega teadus keele ja tema keskkonna vastasmõjust, samuti sellest, kuidas säilitada maailma keelelist paljusust. Selliste uuringutega tegeldakse niihästi keelepoliitika, keelehoiu kui ka keelesotsioloogia, keeleideoloogia ja kontaktlingvistika raamides. Mingil põhjusel ei ole neid olnud lihtsalt kombeks ühendatult keeleökoloogiaks kutsuda.

Käesolev artikkel kasutab teadlikult ökoloogilist lähenemist, üritades välja tuua põhilisi seoseid keele ja keskkonna vahelisest vastasmõjust, võttes fookusesse keele jätkusuutlikkuse, st tema võime toimida etnilise rühma põhilise suhtlusvahendi ja identiteedimarkerina.

2.1. Keele sotsiaalsed funktsioonid

Jätkusuutlik on selline keel, mis vaatamata olude ja (sotsiaalse) keskkonna muutustele ikka kasutust leiab. Jätkusuutlikkuse kõige otsesem tagatis on keele edasikandumine põlvkonnalt põlvkonnale. Seni, kuni keelt antakse edasi põlvkonnalt põlvkonnale ja kasutatakse igapäevaselt vähemalt kodus ringis, on keel jätkusuutlik. Keele põlvkondlik edasikestmine sõltub sellest, kas lapsevanematel on motivatsiooni seda keelt oma lastele edasi anda, st lastega selles keeles sünnist alates suhelda.

Motivatsioon keele väärtustamiseks tuleneb selle keele sotsiaalsest funktsionaalsusest. Põhimõtteliselt täidab keel ühiskonnas kaht funktsiooni – võimaldab ühiskonnaliikmetel vahetada informatsiooni ning väljendab kollektiivset identiteeti, st kuulumist antud keele kõnelejaskonna hulka. Keele funktsionaalsusest lähtuvalt eristas Wallace E. Lambert (1963: 114) kaht tüüpi keele omandamise motivatsiooni: instrumentaalne ja integratiivne motivatsioon. Instrumentaalne motivatsioon tuleneb võimalustest, mida antud keele oskus annab infovahetuse valdkonnas – kuidas avarduvad infohankimis-, õppimis- ja karjäärivõimalused. Integratiivne motivatsioon tekib võimalusest, mida antud keele oskus annab kollektiivse identiteedi vallas – kas selle keele kõnelejaskonna hulka kuuluda *on uhke ja hää* või mitte nii väga. Põhimõtteliselt on need kaks motivatsioonitegurit aluseks ka keele põlvkondlikule edasikandumisele – kuni selle keele oskusest on kasu kas instrumentaalses või integratiivses mõttes, antakse keelt vanematelt lastele edasi. Mida väiksemana aga lapsevanemad seda kasu tajuvad, seda väiksem on nende motivatsioon keele edasiandmiseks.

Siit saab teha olulise järelduse, et keeleökoloogia seisukohalt on keelte omavahelise dünaamika aluseks kaks põhilist funktsiooni – instrumentaalne ja integratiivne. On selge, et kõik keeled ei täida neid funktsioone võrdselt hästi kõikides valdkondades. Väiksema kõnelejaskonnaga keeltele inimressursi vähesuse tõttu raskem üles ehitada kõiki sotsiaalseid institutsioone ja samas pakkuda ka ihaldatavat kollektiivset identiteeti.

Samas oleks ekslik arvata, et väikestel keeltele pole üldse võimalusi suurematega konkureerida. Hea näide on fääri keel, mida kõneleb u 50 000 inimest Fääri saartel. Keel on kaua olnud tugeva taani keele surve all, kuid on sellest hoolimata suutnud kujuneda Fääri saarte ametlikuks keeleks, k.a üldhariduskooli ja ainsa ülikooli kolme teaduskonna õppekeel ning jumalateenistuse keel kirikus. Samas on saareelanikud kakskeelsed, sest neil lihtsalt ei ole ressursse, et tõlkida kõiki filme, teleprogramme, koomikseid,

kaubapakendeid, kodumasinate manuaale jms fääri keelde (Benati 2009). Eesti keelekogukond on u 20 korda suurem ja vastavalt sellele on suuremad eesti keele võimalused. Ometi on eestlase teadvusse millegipärast kindistunud arvamine, et eesti keel on väike ja konkurentsivõimetu.

Instrumentaalse funktsiooni kõrval on sama oluline ka keele integratiivne funktsioon. Kuigi leidub erandeid nagu näiteks juudid (Myhill 2003) või Maroko araablased Euroopas, on väga paljude etniliste rühmade jaoks keel üks nende kultuuri tuumväärtusi (Smolics 1981) ja teistest rahvastest eristajaid (Barth 1969). Selliste etniliste rühmade jaoks (türki diasporaad Euroopas, kõmrid, eestlased jpt) on keel sageli identiteeti organiseerivaks teljeks, mis hoiab rühma liikmete vahel solidaarsust ja mille ohustatus mobiliseerib kogukonna tegudele.

Nii nagu keeled ei täida instrumentaalset funktsiooni võrdselt, ei täida nad võrdselt ka integratiivset funktsiooni. Ühest küljest on suurtel rahvastel alati rohkem saavutusi, millele ehitada positiivset kollektiivset identiteeti. Selliseid keeli kõneldakse palju ka teise keelena, sest majanduslik ja kultuuriline võimsus tõmbab ligi immigrante. Palju on ka emakeelena kõnelejaid, kes erinevad elukoha, sotsiaalse staatuse või muude tunnuste poolest. Et keele oskajaskond on arvukas ja piirid hägused, ei anna keele kui sellise omandamine inimesele kuigi suurt integratiivset kasu. Suure kõnelejaskonnaga keelte puhul täidavad integratiivset funktsiooni pigem mitmesugused regionaalsed ja sotsiaalsed variandid, samuti etnolektid.

Et väikeste keelte omandamiseks on raske leida instrumentaalset motivatsiooni, ei õpita neid võõrkeelena ega kõnelda teise keelena kuigi laialdaselt. See aga tähendab, et kõik keeleoskajad kuuluvad siseringi ja neid koheldakse teiste poolt omadena. See tekitab väikese keele kõnelejaskonnas üldjuhul tugevama kokkukuulumistunde kui suure keele kõnelejalatel.

2.2. Keele funktsioonide dialektika

Keele instrumentaalne ja integratiivne funktsioon on oma olemuselt mõnevõrra vastandlikud. Nii on instrumentaalsest vaatenurgast parim selline asjade kord, kus oleks ainult üks universaalne keel, mida kasutaksid kõik. Sellisel juhul oleks infovahetus võimalik kõigi vahel ilma tõlkimisega kaasnevate kadude ja energiakuluta, paraneks vastastikune mõistmine jne. Ühe üleilmse inimkeele idee on inimkonda paelunud juba piibli aegadest peale, siiski on kõik universaalkeele loomise katsed läbi kukkunud, nagu ei ole ka

ükski keel maailmas saavutanud sellist staatust, et oleks suutnud kõik teised kõrvale tõrjuda.

Vaevalt et selline olukord kunagi saabubki, sest keele integratiivne funktsioon töötab selle nimel, et keelelised erisused ei kaoks. Enamik jätkusuutlikke etnilisi rühmi väärtustab oma keelt identiteedi olulise osana ja nii nagu ei soovi inimesed üldiselt oma identiteeti vahetada, nii ei soovita vahetada ka keelt. Seni on saavutatud edu vaid seoses rahvuskeelte loomisega murdeliselt kirevate ja killustunud kogukondade põhjal. Rahvuste tekkimise protsess, millel Euroopas on umbes paarisaja aastane ajalugu ja mis on levinud ka väljapoole selle piire, on suutnud nivelleerida murdeerinevusi ja neelata alla rahvuste territooriumidel asuvaid väiksemaid etnilisi rühmi, kuid rahvuse tasandi erinevused on selle protsessi käigus pigem suurenenud kui vähenenud.

Seega võib öelda, et rahvuste loomise protsess on teataval määral universaalse keeleideaali saavutamine piiratud territooriumil. Ideaaljuhul on sellega saavutatud keele integratiivse ja instrumentaalse funktsiooni tasakaal ühe ühiskonna piires – keel toimib kõigile ühise suhtluskeelena ning defineerib kõiki kõnelejaid ühe rühmana. Paraku jääbki selline tasakaal vaid ideaaliks. Tänapäeva mobiilses maailmas on rahvusriikides migratsiooni tagajärjel tekkinud ja tekkimas suuremaid või väiksemaid sisserännanute kogukondi, kes väärtustavad oma päritolumaa keelt integratiivsetel põhjustel, kasutades sihtmaa keelt vaid põhiliselt instrumentaalses funktsioonis. Sedavõrd, kuidas inimrühmi kisub ühelt poolt üldisema ja universaalse infovahetuse poole ning teisalt oma identiteedi hoidmise ja säilitamise poole, ei ole keele instrumentaalse ja integratiivse funktsiooni dialektikas nende kahe täielikku kattumist ette näha. Samas on ilmselt vältimatu, et osa keeli selle protsessi käigus kaob. Järgnevalt vaatlemegi, millistest teguritest keelte jätkusuutlikkus sõltub.

2.3. Keelekogukond kui autopoetiline süsteem

Autopoetiliselt nimetatakse sellist süsteemi, mis oma toimimise kaudu end taastoodab. Autopoetiliste süsteemide mõiste võeti kasutusele esmalt bioloogias, et kirjeldada elussüsteeme (Maturana, Varela 1973), hiljem on mõistet laiendatud niihästi ühiskonnale (Luhmann 1990; Capra 1997), keelele (Ehala 1996) kui ka kultuurile (Livingston 2006). Mingis mõttes ei ole autopoetilisel süsteemil muud eesmärki kui vaid iseene taastootmine, st enda jätkusuutlikkuse tagamine. Kuivõrd süsteemid ei eksisteeri vaa-

kumis, vaid pidevalt muutavas keskkonnas, kus on teisigi autopoeetilisi süsteeme, siis pole jätkusuutlikkuse tagamine mitte lihtsalt mingi igav veeteerimine, vaid pidev ja pingestatud vastastoime keskkonnaga.

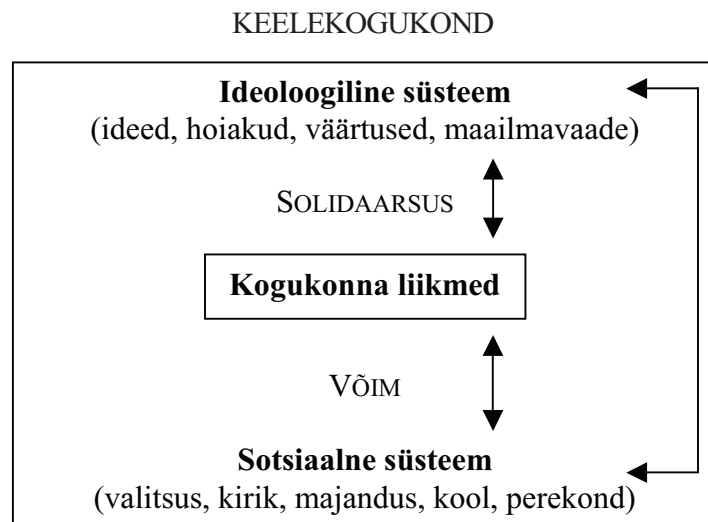
Ka keele- ja kultuurikogukond taastoodavad ennast pidevalt oma igapäevase tegevuse tulemusena. Rangelt võttes ei ole neilgi muud eesmärki peale oma jätkusuutlikkuse tagamise (mõnel sellisel süsteemil, nagu Eesti Vabariik, on autopoeesis isegi põhiseadusse kirjutatud), seega võib keele- ja kultuurikogukondi vaadelda autopoeetiliste süsteemidena. Vaatamata sellele, et autopoeetiliste süsteemide eesmärk on kindlustada oma kestmine läbi aegade, pole mitte kõik keeled, keelekogukonnad ega etnilised rühmad jätkusuutlikud: rahvaste kadumine keele- ja identiteedivahetuse läbi, mõnikord ka füüsilise hävimise teel on iseäranis kaasajal muutunud lausa epideemiliseks.

Nagu algul öeldud, on jätkusuutlik selline keel, mida kasutatakse igapäevaselt ja antakse edasi põlvkonnalt põlvkonnale, teiste sõnadega on jätkusuutlikul keelel olemas oma kasutajaskond. Isegi kui kõne all on keele jätkusuutlikkus, on tegelikult juttu siiski mingi keele kasutuse kui kultuurilise praktika püsimisest. Mõnes mõttes on keele püsimine või hääbumine võrreldav mis tahes muu praktika püsimise või hääbumisega. Vahe on selles, et kui mõni kultuuritava võib täiesti unarusse jääda, nii et selle asemele midagi ei tule, siis keele puhul tuleb kõne alla vaid keelevahetus, mitte keelest täielik loobumine. Ühtlasi tähendab see, et keele säilitamist või selle vahetust võib vaadata osana mingi kultuurikogukonna võimest säilitada oma kultuurilist identiteeti ning järjepidevust. Leidub küllalt näiteid, kus väikese kultuurilise kapitaliga keelekogukonnad teevad koos keelevahetusega või vahetult pärast seda läbi ka identiteedivahetuse, nii et kogu endine kultuuripraktikate varamu jääb unarusse. Nii on juhtunud näiteks Peipsitaguste eesti keelesaartega, aga ka väikeste põliskogukondadega, nagu liivlased või preislased.

Et aga keel on vaid osa – kuigi väga oluline osa – kultuurilisest identiteedist, siis ei pruugi keelevahetus alati tähendada vastava kultuurikogukonna assimileerumist. Ameerika soomlaste väga pikaajalise traditsiooniga kogukond eksisteerib näiteks siiani omaette kultuurikogukonnana, mille praktikas on soome elementidel (saun, rahvatants, sümboolika) oluline roll, olgugi soome keele oskus praktiliselt kadunud (Virtaranta *et al.* 1993). On seega täiesti võimalik, et kogukond teeb häda sunnil läbi keelevahetuse, kuid säilitab ikkagi oma identiteedi, st jätkusuutlikkuse kultuurikogukonnana. Heaks näiteks on siin iirlased, aga ka ugri ja samojeedi rahvad, kelle

puhul on võimalikuks peetud venekeelset rahvuslust. Seega, kui rääkida keelte jätkusuutlikkusest, tuleks teemat vaadelda laiemalt ja keskenduda pigem neid keeli kõnelevate kogukondade jätkusuutlikkusele.

Kultuurikogukonna kui autopoeetilise süsteemi kujutamisel on hea lähtuda Sue A. Harris Russelli väljatöötatud keelekogukonna mudelist (Harris Russell 2001: 142), mille järgi on keelekogukonnal kaks olulist mõõdet: ideoloogiline (ideed, uskumused, hoiakud, väärtused, maailmavaade, identiteet jm) ning sotsiaalne (poliitiline süsteem, tootmine, kirik, perekond jm). Ideoloogiline süsteem toodab solidaarsust, sotsiaalne süsteem kehtestab võimu. Harris Russelli keelekogukonna mudel on kujutatud joonisel 1.

Joonis 1. Keelekogukonna mudel (Harris Russell 2001)

Et Harris Russell vaatles keelevahetust, keskendus ta keelekogukondade modelleerimisele. Samas sobiks ta mudel kirjeldama millist tahes autopoeetilist kogukonda, mis jagab üht kollektiivset identiteeti, olgu selle aluseks keel või mõni muu kultuuritunnuste kogum. Kokkuvõtvalt – joonisel 1 on kujutatud keele- või kultuurikogukonna, etnilise rühma või millise tahes sotsiaalse rühma (nt subkultuuri) kui autopoeetilise süsteemi sisestruktuur.

Keeleökoloogia vaatenurgast peaks uurimisobjektiks olema ülaltoodud keelekogukond oma sotsiaalses ja looduslikus keskkonnas. Uurimise ees-

märgiks oleks välja selgitada need põhitegurid, millest sõltub uurimisobjekti jätkusuutlikkus, võime säilitada oma terviklikkus ja identiteet ning needki tegurid, mis põhjustavad kogukonna lagunemise ja protsessid, mis viivad uute keelekogukondade tekkimiseni.

2.4. Keelekogukonna jätkusuutlikkust mõjutavad tegurid

Keelekogukonna jätkusuutlikkust mõjutavad tegurid võib liigitada kolme suurde klassi: 1) väliskeskonna tegurid, 2) sisekeskkonna tegurid ja 3) kogukonna etnolingvistiline vitaalsus. Vaadeldagem neid mõjutegurite tüüpe lähemalt.

Ohustatud keelte uurimustest ilmneb, et enamikul juhtudel on nende keelte ajalugu väga pikk. See tähendab, et pikka aega on need keelekogukonnad olnud jätkusuutlikud, praegu aga enam mitte. Kui analüüsida, mis on neid ohuolukorda viinud, siis paljude mõjutegurite hulgast tõusevad kõige selgema algpõhjusega esile muutused väliskeskkonnas. Need muutused võivad olla niihästi looduslikud kui sotsiaalsed. Looduslikud muutused näiteks võivad halvendada kogukonna majanduslikku toimetulekut, millega kaasnevad sisekonfliktid, migratsioon või muud süsteemi destabiliseerivad ühiskonnanähtused. Selle parimaid näiteid on 19. sajandi keskel toimunud suur näljahäda Iirimaal, mille tagajärjeks oli niihästi näljasurm kui ka massiline väljaränne linnadesse ja Ameerikasse. Selline sündmuste käik mõjus laastavalt ka iiri keelekogukonna jätkusuutlikkusele – kogukonnale omase traditsioonilise majandussüsteemi kokkuvarisemine sundis inimesi liituma ingliskeelse ühiskonnaga (kas linnades või väljarännanuul Ameerikas). Et vähenes oluliselt nii iiri keele instrumentaalne kui ka integratiivne väärtus, oli tagajärjeks keelevahetus.

Palju sagedamini on aga väliskeskonna muutused sotsiaalsed. Ameerika indiaanlastele said saatuslikuks tehnoloogiliselt arenenuma kultuuriga sisserändajad Euroopast. Ka tänapäeval on kontakti tekkimine majanduslikult enam arenenud kultuurikogukondadega peamine väliskeskonna muutus, mis viib seni jätkusuutlikud keelekogukonnad tasakaalust välja. Siberi väikerahvaste traditsiooniline elukeskkond näiteks on industrialiseeritud ja saastatud, mis on nende jätkusuutlikkuse tõsisesse ohtu seadnud. Sedalaadi kontaktid ei pruugi olla alati otsese immigratsiooni tagajärg. Sageli piisab efektiivse teedevõrgu rajamisest seni isoleeritud piirkonda, et kohaliku elanikkonna noorem põlvkond traditsioonilistest elupaikadest ise lahkuks, hüljates ühtlasi oma põlise keele ja kultuuritavad.

Seega, nii nagu sureb maailmas välja bioloogilisi liike, mis ei suuda kohaneda muutuva keskkonna tingimustega, hääbub ka keeli ja kultuure selle tõttu, et nad ei suuda muutunud keskkonnatingimustes enam funktsioneerida. Salikoko Mufwene (2004) väidabki, et kui keel kaotab keskkonnamuutuste tagajärjel oma jätkusuutlikkuse, siis ei ole tema taaselavdamiseks muud võimalust kui keskkonna taastamine endisel kujul, just nagu ohustatud loomaliikidegagi. Et see on enamasti võimatu, siis tuleb keele- ja identiteedivahetust vaadata kui paratamatust, väidab S. Mufwene (2004). Samas ei võta ta arvesse, et bioloogiline evolutsioon ja kultuurievolutsioon ei ole siiski üks ja seesama. Kui bioloogilised liigid saavad muutuvate tingimustega vaid kohaneda, siis kultuurid ja etnilised rühmad on võimelised oma tegevusega keskkonda mõjutama ja sellega oma jätkusuutlikkusele aktiivselt kaasa aitama. Ühtlasi oleneb sellise mõju tõhusus eeskätt kogukonna sisemisest organiseeritusest.

Väliskeskkonna muutustele reageerimise seisukohalt ja oma terviklikkuse säilimise nimel püüdlevad autopoetilised süsteemid selle poole, et arendada võimalikult täielikult välja oma sisekeskkond. Keelekogukonna sisekeskkonna moodustavad sotsiaalsed institutsioonid. Traditsiooniliselt eristatakse viit kesket sotsiaalset institutsiooni, mis on eksisteerinud ja eksisteerivad kõigis ühiskondades: majandus-, valitsus- ja haridussüsteem, perekond ning religioon. Et väikesed keelekogukonnad ei moodusta tänapäeval enam alati omaette ühiskonda, vaid funktsioneerivad mõne suurema ühiskonna osana, siis ei pruugi neil olla välja arendatud kõik viis nimetatud sotsiaalsüsteemi – nad kasutavad, vähemalt osaliselt, domineeriva etnose sotsiaalseid süsteeme. Kui aga väike keelekogukond moodustab omaette tervikliku ühiskonna, siis on tal need institutsioonid olemas, ehk küll mitte nii keerukad nagu suurtel ühiskondadel.

Keele- ja identiteedivahetuse tüüpstsenaariumi järgi toimub ohustatud keelekogukonna lagunemine nii, et domineeriv etnos võtab üle tema sotsiaalsed institutsioonid. Enamasti alatakse haridusest ja majandusest, kuid pole harvad juhtumid, kus protsessi katalüsaatoriks on religioon. Ohustatud keelekogukonna viimasena säilinud sotsiaalne institutsioon on tavaliselt perekond. Niisiis võib väita, et keelte jätkusuutlikkuse seisukohalt on oluline just oma algupäraste sotsiaalsete institutsioonide olemasolu ja nende konkurentsivõime. Kui võtta taas näiteks fääri keelekogukond, siis see on endale välja kujundanud kõik olulised sotsiaalsed institutsioonid, mille abil tagab oma instrumentaalse funktsiooni, samas kui efektiivsed institutsioonid võimaldavad reageerida ka keskkonna muutustele.

Rände tagajärjel tekkinud kogukonnadki üritavad sageli luua sihtmaal oma sotsiaalseid institutsioone. Hea näite pakuvad peaaegu kõik pagulaseesti kogukonnad, mis hakkasid juba esimestel aastatel looma oma institutsioone, nagu eesti kool, kirik ja Eesti Maja, mis olid paralleelstruktuurid vastuvõtjamaa institutsioonidele. Nende eesmärk oli aidata tekkival keelekogukonnal tagada oma jätkusuutlikkus uutes tingimustes. Võib seega väita, et väliskeskonna muutustele vastupidamiseks vajab keelekogukond oma sotsiaalseid institutsioone, kuid need peavad olema ühtlasi konkurentsivõimelised paralleelsete ühiskonnastruktuuridega, mis on rühma liikmeile kättesaadavad. Nii peavad väliseesti kogukondade institutsioonid pakkuma sihtmaa omadele konkurentsi vähemalt osaliselt. Väliseesti ajalugu ongi näidanud, et iga kogukond on suutnud olla sedavõrd jätkusuutlik, kuivõrd ta on suutnud luua ja efektiivsena hoida vastuvõtjamaa sotsiaalsetele institutsioonidega paralleelseid omastruktuure. Loomulikult sõltub edu siin olulisel määral kogukonna suuruselt ja hajutatusest, kuid suurus pole kaugeltki määravaim tegur.

Maailmas on isegi mitmemiljonilisi keelekogukondi, mis on tõsiselt ohustatud. Näiteks ketšua kõnelejaid on Lõuna-Ameerikas u 8–12 mln (enamik Peruu, Boliivias, Kolumbias ja Ecuadoris). Neist on omas keeles kirjaoskajaid vaid 1%, samas kui hispaania keeles ulatub kirjaoskus üle 60%. Ketšua keelt õpetatakse algkoolis küll õppeainena, kuid linnades ja asulates eelistavad lapsevanemad, et lapsed räägiks hispaania keelt (Gordon 2005). Ketšua monolingvaalide arv on aastail 1940–1982 kahanenud 31%-lt 11%-le, kakskeelsete arv on püsinud sama, ent hispaania keelele siirdunute osakaal kasvanud 50%-lt 72%-ni (Hornberger, King 2001). Seega on ketšua keele jätkusuutlikkus kõnelejaskonna suuruselt hoolimata üsna probleemiline. Samas võib nimetada väikesi keele ja kultuurikogukondi, mis on täiesti jätkusuutlikud. Näiteks amišite etno-religioossed kogukonnad USA-s on igaüks väiksem kui 50 000 liiget (Kraybill 2000), mida ümbritseb maailma üks võimsamaid etnolingvistilisi rühmi – ameeriklased. Amišeid üldse kokku on paarsada tuhat, väiksele hulgale vaatamata on nad püsinud jätkusuutlikuna üle 200 aasta ja nende arv kasvab viimastel kümnenditel umbes 4% aastas (Eriksen *et al.* 1979). Nii on nad maailma üks kõige kiiremini kasvavaid kogukondi.

Nii nagu alati pole määrav suurus, ei välista ka nõrgalt arenenud sisekeskkond iseenesest veel keelekogukonna jätkusuutlikkust. Kogu eestluse areng on hea näide sellest, kuidas rühma tahe käituda kollektiivse tegurina on olnud alati paar sammu ees sellest, milliseid sotsiaalseid institutsioone

on saadud kasutada. Süsteemi siseökoloogia on seega püsimiseks küll oluline, kuid mitte vältimatu ega piisav tegur. Lühidalt kokku võttes tähendab see seda, et mitte ühegi kogukonna jätkusuutlikkus ei sõltu täielikult ja lõplikult üksnes väliskeskonna või sisekeskkonna teguritest. Võtmeküsimuseks on hoopis kogukonna kollektiivne tahe eksisteerida selle keelelis-kultuurilise kogukonnana.

Võimet “toimida ühtse kollektiivse tegurina” nimetakse etnolingvistiliseks vitaalsuseks (Giles, Bourhis, Taylor 1977: 307). See on sotsiaalpsühholoogiline fenomen, mis põhineb jagatud uskumustel oma rühma tugevusest ja jätkusuutlikkusest. Sellised jagatud uskumused luuakse enam-vähem teadlikult avalikus diskursuses ning juhtidel on võimalik kaasahaarava retoorika ja visiooniga oma kogukonna vitaalsust tõsta. Samas tuleb arvestada, et etnolingvistiline vitaalsus sõltub suuresti rühma välis- ja sisekeskkonna tingimustest. On üsna selge, et suurte ja mõjuvõimsate gruppide mõjuväljas oleva ja väljaarendamata sisekeskkonnaga väikesearvulise keelekogukonna etnolingvistiline vitaalsus ei saa iseenesest olla kuigi kõrge, sest oma rühma nõrkuse tunnetamine ei soodusta inimeste soovi käituda kollektiivselt. Sellises olukorras on sageli raske leida realistlikke eesmärke, mille nimel suudaks kogukond end mobiliseerida. Samas on keelehoiu praktika näidanud, et ilma etnolingvistilise vitaalsuseta jäävad välised katsed tõsta kogukonna jätkusuutlikkust tagajärjetuks. Seega on keelekogukonna jätkusuutlikkuse ainus vältimatu eeldus selle rühma etnolingvistiline vitaalsus – võime tegutseda ühtse kollektiivse toimijana.

Ent ka kõrge etnolingvistiline vitaalsus iseenesest ei taga veel kogukonna püsimist läbi aegade. Kõige ilmekam näide sellest oleks ehk meloslaste hävitamine ateenlaste poolt Peloponnesose sõjas 416. aastal e.m.a. Melose saare väike kogukond oli vaieldamatult etnolingvistiliselt vitaalne, kui otsustas ateenlaste ülekaalukatele jõududele vastu astuda, mitte alistuda. Kuid jumalad paraku piiramise ei sekkunud, ateenlased vallutasid lõpuks linna, tapsid kõik mehed, kelle kätte said, viisid naised ja lapsed orjusesse ning asustasid saarele 500 lojaalset kolonisti (Shelton, Cengage 2005). Selle genotsiidi tagajärjel lakkas meloslaste kogukond eksisteerimast, vaatamata nende kõrgele etnolingvistilisele vitaalsusele.

Lühike kokkuvõtte eelnenust oleks, et keelekogukonna jätkusuutlikkus sõltub ühtviisi kõigist kolme tüüpi teguritest – väliskeskonna mõjudest, sisekeskkonna tugevusest ja etnolingvistilisest vitaalsusest. Jätkusuutlikkuse tuumaks on kõrge etnolingvistiline vitaalsus, kuid ülekaalukalt ebasoodsad väliskeskkonnategurid võivad ohustada ka kõige vitalsemaid ja arene-

nuima sisekeskkonnaga etnilisi rühmi. Tinglikult võiks nende kolme teguri seost jätkusuutlikkusega väljendada järgmise valemi abil:

$$\text{jätkusuutlikkus} = (\text{sisekeskkonna tugevus} + \text{vitaalsus}) - \text{väliskeskkonna ohud.}$$

Teiste sõnadega – kui vitaalsus ja sisekeskkonna tugevus ületavad väliskeskkonnast tulevad ohud, siis on tegemist jätkusuutliku rühmaga, kui aga väliskeskkonna tegurid osutuvad tugevamaks, siis lakkab kogukond olemast. Järgnevalt vaatlemegi väliseesti kogukondi nende kolme mõjuteguri suhtes.

3. Väliseesti kogukondade jätkusuutlikkus

Riikide lõikes on suured eestlaste kogukonnad Venemaal (üle 28 000) USA-s ja Rootsis (kummaski riigis üle 25 000), Kanadas (üle 20 000) ja Soomes (üle 20 000). Veel kümnekonnal maal on eestlasi tuhat või rohkem. Tuhandest väiksemaid, kuid siiski arvestatavaid eestlaskondi on veel vähemalt paarikümnes riigis (Kulu 1997; vt ka siinse kogumiku peatükki “Eesti diasporaa kujunemise kolm lainet”). Kõigi nende jätkusuutlikkust selle artikli raames analüüsida ei ole mõeldav, seetõttu tulevad vaatluse alla need suuremad kogukonnad, mis erinevad üksteisest mõningate oluliste parameetrite poolest. Analüüsitud näidete alusel on võimalik esile tuua eri tüüpi väliseesti kogukonnad ja tegurid, mis on nende jätkusuutlikkust mõjutanud.

3.1. Väliskeskkonna tegurid

Rühma väliskeskkonna moodustavad looduslikud ja sotsiaalsed tegurid, neist kolm on rühma jätkusuutlikkusele määrava tähtsusega: geograafiline asend, ligipääs ressurssidele ja naabrid.

Geograafilise asendi puhul on jätkusuutlikkust toetavaks teguriks looduslikult isoleeritud asuala. Johanna Nicholisi (1992) keelegeograafia uuringud on näidanud, et väikesed keelekogukonnad on elujõulisemad saartel ja poolsaartel (näiteks islandi keel, mitmed gaeli keele variandid, kõmri ja bretooni keelekogukond), mäestikes (olulise keelelise mitmekesisusega piirkond on näiteks Kaukasus) ja teistest raskesti ligipääsetavates kohtades, nagu troopilistes vihmametsades (kus keeleline mitmekesisus on suurim Uus-Guineas). Ka eesti keele asuala on geograafiliselt suhteliselt hästi piiritletud – kahes

küljes on meri, ühes küljes suur järv ning sood. Looduslikud piirielendid puuduvad üksnes Eesti lõunapiiril. Geograafiliselt markeerimata piiridega asuala on jätkusuutlikkusele üldiselt ebasoodsam, ja kõige ebasoodsam on olukord, kus rühmal oma kindel territoorium täiesti puudub.

Ressursside olemasolu on määrav iga kogukonna jätkusuutlikkuse seisukohast. Tüüpilised jätkusuutlikkust mõjutavad ressursid on elatumiseks vajaliku jahi-, kalastus- ja/või põllumaa olemasolu, vesi, mets ning maavarad, mille ekspluateerimine nõuab vastavat tehnoloogiat. Ka geopoliitiline asend võib olla ressurss, kui seda kasutada näiteks transiidivoogude haldamiseks ja selle kaudu elatumiseks. Seejuures on oluline, et kättesaadavad ressursid oleks sellised, mida kogukond on võimeline kasutama. Haudi ja mansi asualad on nafta- ja gaasirikad, kuid see ei ole nende jätkusuutlikkust tõstnud, sest hantidel ja mansidel on puudunud tehnoloogia nafta ja gaasi kasutamiseks.

Niisama oluline on ka sotsiaalne keskkond, st võistlevate kogukondade olemasolu piirkonnas. Määrav on seejuures naabrite suurus, meelestatus ja majanduslik arengutase. Kõige pärssivam on olla ümbritsetud ühest suurest, vaenulikult meelestatud kogukonnast, olgu selle majandusseis siis milline tahes. Veidi parem on olukord suure, neutraalse ja jõuka rahva naabruses või sellest ümbritsetult. Mida väiksemad on aga naabrid suuruselt ja jõukuselt oma rühmaga võrreldes, seda soodsama sotsiaalse väliskeskonna nad moodustavad. Otsese kontakti puudumine naabritega (nagu islandlastel jt saarerahvastel) on jätkusuutlikkuse seisukohalt ilmselt kõige soodsam.

Nimetatud kolme teguri koosmõjul tekib väliskeskonna tüüpe, mille mõju kogukonna jätkusuutlikkusele on erinev. Andes iga kolme keskkonnateguri puhul +1 kõige soodsamale olukorrale, –1 kõige ebasoodsamale ja 0 neutraalsele või keskmisele olukorrale, on võimalik arvutada iga kombinatsiooni mõju rühma jätkusuutlikkusele. Mida suurem on summaarne jätkusuutlikkusindeks, seda soodsama keskkonnaga on tegu, suur negatiivne indeks viitab aga ebasoodsatele keskkonnatingimustele (vt tabel 1). Loomulikult tuleb silmas pidada, et kõigi kolme teguri puhul on tegemist pidevmuutujate, mitte selgete kategooriatega. Seetõttu on ka nende kombineerumisest tekkivate tüüpide piirid hägusad.

Kui analüüsida väliseesti kogukondade jätkusuutlikkust keskkonnamõjurite seisukohalt, siis tuleb arvestada, et kõik väliseesti keelekogukonnad on tekkinud rände tulemusel ja nad on väikesed. Selline tekkeajalugu seab neid paratamatult asukoha suhtes ebasoodsatesse tingimustesse. Idias-

Tabel 1. Jätkusuutlikkuse väliskeskonna mõjutegurid

Jätksuutlikkusindeks	Asuala	Ressursid	Naabrid
+1	Täielikult isoleeritud või raskesti ligipääsetav asuala.	Keskkond on rikas tehnoloogiale vastavate ressursside poolest ja võimaldab kogukonna kasvu.	Naabrid puuduvad või on arvukuselt väiksemad ja/või tehnoloogiliselt arengult madalamal tasemel.
0	Oma väljakujunenud asuala.	Keskkond pakub kogukonnale piisavalt ressursse.	Naabrid on suuruselt ja arengult kogukonnaga võrdsed.
-1	Oma asuala puudub.	Keskkonnas on ressursse vähe või peab nende pärast võistlema teiste kogukondadega.	Kogukond on ümbritsetud ühest suurest ja vaenulikust naabrist.

poraa (Siberi, Venemaa, Krimmi) kogukonnad on keskkonna osas paremas olukorras kui läänediasporaa (st kogukonnad, mis tekkisid pärast 1944. aasta Suurt põgenemist Lääne-Euroopas, Ameerikas, Austraalias jm). Alljärgnev kirjeldab põgusalt eri väliseesti kogukondade jätkusuutlikkust mõjutanud tegureid, põhjalikum ülevaade leidub käesoleva kogumiku peatükis “Eesti diasporaa kujunemise kolm lainet” (lk 35–55).

Iddiasporaa tekkis demograafilisel üleminekul talupidamismaa puudusest ajendatud migratsiooni tulemusel 100–150 aastat tagasi (vt Tammaru, Kumer-Haukanõmm, Anniste 2008: 17–20). Et iddiasporaa tekke motiiviks oli talupidamismaa Venemaa asustamata või tühjaks küüditatud aladel, siis omandas diasporaa kohe ka oma territooriumi, mis aja jooksul kinnistus (kui muud tingimused olid soodsad). Seega võib öelda, et iddiasporaa külade jätkusuutlikkus on territoriaalses mõttes vähemalt neutraalses olukorras (indeks 0), Siberis aga tänu isoleeritusele kõrgemgi. Suure põgenemise tagajärjel tekkinud läänediasporaa kogukonnad kujunesid mitme teguri koosmõjul suuremates linnades, kus päris oma territooriumi ei tekinud ja kontakt enamusrahvaga oli tihe. Oma selgelt piiritletud territooriumi

puudumine on jätkusuutlikkuse seisukohalt kõige ebasoodsam paiknemine (indeks –1).

Ka ressurssidega varustatuse poolest olid põllumajandusliku tootmisega idadiasporaa kogukonnad paremas seisus kui pagulaskogukonnad läänes. Idadiasporaa algusaastakümnetel lõi põllumajandustootmine tugeva aluse nende kogukondade kasvuks ja tugevnemiseks, mis ilma nõukogude võimu hävitava poliitikata oleks kestnud tõenäoliselt oluliselt kauem. Suuremate Siberi ja Kaukaasia eesti külade üllatavalt hea püsimine kuni viimase ajani (vt Kulu 1992) on tingitud kindlasti osalt kogukonna elulaadile sobivate ressursside olemasolust (indeks 0). Linliku elulaadiga läänediasporaa kogukonnad olid ressurssidele ligipääsu osas tunduvalt halvemas seisukorras, sest nende hankimisel tuli lõimuda sihtmaa struktuuridega ja konkureerida sihtmaa kogukonnaga (indeks –1).

Mis puudutab sotsiaalset keskkonda, siis kõik väliseesti kogukonnad on väikesed ja paratamatult ümbritsetud sihtkohamaa kogukonnast. Ometi on ka selles osas kogukondade olukord erinev. Kõige keerukam olukord on olnud monokultuurilisest ja vaenulikust naabrist ümbritsetud kogukondadel – Loode- ja Kesk-Venemaa eesti kogukonnad võiks liigitada sellesse kategooriasse. Ümbritsetud ükskeelsest kogukonnast, mis stalinismi tingimustes muutus otseselt vaenulikuks, hääbusid need kõigi aegade suurimad väliseesti kogukonnad 20. sajandi keskel eeskätt repressioonide, vaenuliku hariduspoliitika, assimileerumise, aga ka kodumaale tagasirände tõttu (Kulu 1992). Samalaadselt ebasoodus on olnud Türgi eestlaste olukord (Roos 1975/1992). Veidi parem on olnud lääne kogukondade seisund, mida ümbritsevad küll arvuliselt, tehnoloogiliselt ja keeleliselt suured põhirahvused, kuid läänes on need olnud siiski neutraalsed või isegi vähemusi toetavad.

Kõige parem naabruskond on Siberi ja Kaukaasia eesti kogukondadel: mõlemas piirkonnas on palju väikesi etnilisi kogukondi. Siberis kujunesid need välja suuresti kolonisatsiooni tõttu, Kaukaasia on aga läbi aegade olnud etniliselt väga killustunud. Ühtse monokultuurse ja domineeriva naabruspuudumine on mõjunud Siberi ja Kaukaasia eesti külakogukondade jätkusuutlikkusele positiivselt: need on praegu kõige pikaealisemad osaliselt jätkusuutlikud kogukonnad (Kulu 1992).

Kui võrrelda eri väliseesti kogukondade keskkondi üheskoos, siis kõige kõrgema jätkusuutlikkusindeksiga on Siberi ja Kaukaasia eestlaste väliskeskond, mis suure osa nende eksistentsi kestel on olnud 0 lähedal. Pikka aega võis Loode- ja Kesk-Venemaa eestlaste keskkonda pidada suhteliselt

heaks (oma territoorium, piisavalt ressursse, emamaa lähedus), kuid ümbritsetus tugevast ükskeelsest ja -kultuurilisest naabrist paigutaks summaarse indeksi siingi 0 lähedale. Paraku viis sotsiaalse keskkonna vaenulikkuse järsk tõus stalinismi ja Teise maailmasõja tõttu nende kogukondade kiire hääbumiseni. Läänes asuvate eesti kogukondade keskkonnatingimused on kõigist eesti diasporaaestlastest kõige ebasoodsamad – summaarne indeks on ligi –2. On selge, et sellises keskkonnas on püsiva jätkusuutlikkuse saavutamine väga keerukas.

3.2. Sisekeskkonna tegurid

Etnilise rühma sisekeskkonna moodustavad viis põhilist sotsiaalset institutsiooni: majandus, valitsus, haridus, perekond ja religioon. Iga keelelikultuuriline kogukond vajab oma jätkusuutlikkuse tagamiseks võimalikult terviklikku sotsiaalsete institutsioonide süsteemi. Kogukonnad, kes seda luua ei suuda, on sunnitud integreeruma teiste, suuremate või tugevamate rühmade sotsiaalsete institutsioonidega. Et institutsioonide eesmärk on tagada neid loonud rühmade jätkusuutlikkus, siis tähendab mõne teise rühma sisekeskkonnaga integreerumine paratamatult oma jätkusuutlikkuse nõrgendamist.

Majandussüsteemis mõjutab jätkusuutlikkust kõige enam selle võime toota väärtusi, aga ka rikkuse jagunemine rühma liikmete vahel. Kõige nõrgemad majandussüsteemid suudavad tagada vaid äraelamiseks vajaliku, majanduslikku ülejääki ei teki. Mida rohkem suudetakse toota ülejääki, seda kasulikum kogukonnale, isegi kui rikkus jaguneb väga ebaühtlaselt. Majandusliku ülejääki tootvates ühiskondades saab tekkida nn loomemajandus, mis on äärmiselt oluline kogukonna kollektiivse identiteedi ja eneseteadvuse kujunemisel. Teisalt on rikkuse ebavõrdse jaotusega majandussüsteemid kogukonna jätkusuutlikkuse seisukohalt halvemad kui ühtlasema jaotusega süsteemid, sest murendavad rühmasisest solidaarsust.

Valitsussüsteemi puhul on jätkusuutlikkuse seisukohalt oluline selle tsentraliseerituse aste ja suveräänsus. Valitsemine külakogukonna tasemel eksisteerib ilmselt kõigil etnilistel rühmadel, maksimaalne tsentraliseerituse tase oleks see, kui eksisteerib tervet kogukonda ühendav valitsus. Ka suveräänsus on astmeline. Kõige ebasoodsam on olukord, kus ei ole mitte mingit kultuurilist omavalitsusvormi, rahvuslik autonoomia on juba keskmiselt soodne seisund ning oma riiklik korraldus maksimaalselt soodne seisukord.

Hariduse halvim võimalik olukord oleks formaalse haridussüsteemi puudumine, parim võimalik omakeelne ja -kultuuriline haridussüsteem kõige madalamast kuni kõige kõrgema astmeni välja, kaasa arvatud täiemahuline kõrgharidus ja teadus.

Perekonna puhul on oluline keskmine laste arv ja eksogaamia määr, samuti rühma suurus. Mida suurem on täisikka jõudvate laste keskmine arv perekonnas ja mida väiksem on eksogaamia määr, seda parem rühma jätkusuutlikkusele. Väga väikeste kogukondade puhul, kus eksogaamia on bioloogiliselt õigustatud ja tasakaalustatud, tuleb viimast tunnust vaadelda siiski tinglikult.

Tabel 2. Jätkusuutlikkuse sisekeskkonna mõjutegurid

JSI	Majandus	Valitsus	Haridus	Perekond	Religioon
+1	Majandussüsteem suudab ülal pidada mitmekesist ja arenenud loomemajandust.	Tsentraliseeritud suveräänse keskvalitsuse olemasolu.	Täielik haridussüsteem.	Perekonda iseloomustab endogaamius ja lasterikkus.	Tugev algupärane messianistlik religioon, suur religioossus.
0	Majandus suudab tagada kogukonna eluks vajaliku, loomemajandus puudub või on nõrk.	Tsentraliseerimata omavalitsus ja/või kultuuri-autonoomia.	Osaline formaalne haridussüsteem olemas.	Endogaamne perekond, mis tagab kogukonna demograafilise taastootmise.	Rahvusliku kiriku olemasolu ja kultuuriline religioossus.
-1	Majandussüsteem ei suuda tagada kogukonnale eluks vajalikku.	Kogukondlikud (oma)valitsusstruktuure pole üldse.	Formaalne haridussüsteem puudub.	Madal sündivus ja/või kõrge eksogaamia määr.	Oma kiriku puudumine, kuid suur religioossus.

Religiooni ülesanne on luua sotsiaalset sidusust ja jagatud maailmapilti kogukonna liikmete vahel. Rühma jätkusuutlikkuse seisukohalt on parim tugev algupärane messianistlik religioon, mis esitab nägemuse kogukonna ajaloolisest missioonist ja väljavalitusest. Mõnel suurel religioonil põhinev omanäoline rahvuslik kirik on keskmise jätkusuutlikkusega, isegi kui tegu on kultuuritava, mitte sisulise religioosusega. Olla mõne teise etnilise rühma kiriku osa on kõige halvem variant, halvem kui lihtsalt leige religioosus, nagu eestlastel.

Majanduses on lääne- ja idadiasporaa olukord ja võimalused olnud üsna erinevad. Kui idadiasporaa külakogukonnad arendasid välja oma kogukondliku majandussüsteemi, mis põhines põllumajandusel, ja selle tulubaasilt peaaegu kõik eluks vajalikud funktsioonid (apteekrid, poodnikud, kooliõpetajad jne) (Viikberg 2002: 139), siis lääne pagulaskogukonnad otsisid elatist suuresti individuaalselt ja arendasid oma kultuurielu selle baasilt loodud tulude alusel. Omanäoline oli ka läänediasporaa loomemajandus. Et väga paljud pagulased kuulusid Eestis haritlaste ja loomeinimeste hulka, siis jätkasid nad oma erialast tegevust, kuid enamasti palgatöö kõrvalt. Eriti vilgas oli see Stockholmis, kuhu oli kogunenud suurem osa kultuuriloojaist (Raag 1999: 92–99). Idadiasporaa kogukondades oli loovisikuid vähem, kuid nende kogukondade kõrgperioodil oli kultuurielu vägagi aktiivne laulu- ja pasunakooride ning näiteringide näol, ilmus eesti ajalehti ja ajakirju. Seega löi mõlema diasporaa suuremate kogukondade majandusbaas piisavalt ressursse mõningase loomemajanduse olemasoluks.

Kui vaadata valitsussüsteemi, siis läänediasporaa väliseestlaste loodud valitsussüsteem on oluliselt tsentraliseeritum kui idadiasporaa kogukondadel. Ilmselt on põhjus selles, et Suure põgenemise käigus lahkus Eestist suur osa rahvuslikust eliidist, kellel olid niihästi head omavahelised sidemed kui ka võimekus kollektiivselt organiseeruda. Igatahes loodi juba pagulaste ajutistes asukohariikides üsna kiiresti kolme liiki organisatsioone – Kodu-Eesti organisatsioonide pagulasvariante, vajalikke organisatsioone pagulaseluks ning asukohamaa organisatsioonide eesti osakondi (Luksep 2006: 212). 1950. aastate keskel loodi asukohamaades juba eestlaste keskorganisatsioonid, mis hõlmasid seltse, ringe ja Eesti Kodusid. Kuus suuremat keskorganisatsiooni (Austraalia Eesti Seltside Liit, Eestlaste Kesknõukogu Kanadas, Inglismaa Eestlaste Ühing, Rootsi Eestlaste Liit, Eesti Ühiskond Saksa Liitvabariigis ja Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides) moodustasid 1982. aastal Ülemaailmse Eesti Kesknõukogu (Saar 2009). Arvestades läänediasporaa suurt hajutatust on sellise tasemega organisatsiooni olemasolu märkimisväärne. Tegemist on

kolmel tasandil (kohalikul, regionaalsel ja rahvusvahelisel) organiseerunud kulturomavalitsusega, mis on suutnud arendada elavat seltsilist, kultuurilist ja poliitilist tegevust (Raag 1999: 76–102). See annab jätkusuutlikkusindeksile selgelt 0-ist kõrgema väärtuse.

Kuigi suuremate eestlaskondadega maades on kultuurielu enamasti hästi organiseeritud, ei ole see nii sugugi kõikjal. Ülemaailmsesse Eesti Kesknõukokku ei kuulu näiteks Soome eestlaste ühendusi, olgugi et eestlasi on Soomes ametlikel andmetel u 25 000 (www.stat.fi), tegelikkuses ilmselt rohkemgi (vt ka artikkel “Eesti diasporaa kujunemise kolm lainet” siinses kogumikus). See tähendab, et Soome eestlaskond on Rootsi, USA ja Kanada kõrval läänediasporaa kogukondade esimese nelja hulgas. Ka Soome eestlaste kogukondlik organiseeritus on suhteliselt väike, ilmselt seetõttu, et eesti kogukond on Soomes hilistekkeline, tekkinud põhiliselt majandusliku väljarände tulemusel ja paikneb Eestile väga lähedal (lähemalt vt Kristiina Praakli artikkel käesolevas kogumikus). Etteruttavalt võib öelda, et eesti kogukonna vitaalsus Soomes on veel nii väike, et kogukond ei ole olnud võimeline organiseeruma (indeks ligi –1).

Iddiasporaa kogukondlik organiseeritus on olnud teist tüüpi kui läänediasporaa. Kuigi Ülemaailmsesse Eesti Kesknõukokku kuulub praegu ka Venemaa Eestlaste Seltside Liit, ei saavutanud iddiasporaa oma toimimise kõrgperioodil sellist rahvuslikku organiseerituse taset isegi Vene riigi piirides, valitsemine jäi külakogukonna tasemele. Samas kirjeldab Viikberg (2002: 139), kuidas sellel külakogukonna tasemel olid Siberi eestlaste suuremates külates peaaegu kõik ametiisikud etnilised eestlased ja nende kollektiivsed otsustuskogud nii eestimeelsed kui ka -keelsed. Veel 1930. aastal töötas 66 külanõukogu tervikuna ja 24 külanõukogu osaliselt eesti keeles (Raag 1999: 53). Esindatus sellistes funktsionaalsetes organites võimaldas luua kogukonnale jätkusuutlikkuse jaoks olulisi tingimusi – tellida raamatukokku eestikeelseid raamatuid, näidata aeg-ajalt Eesti filme (seega võib paremate aegade organiseeritust hinnata 0-ga). Sedavõrd, kuidas eesti külade etniline koosseis ajapikku kirjumaks muutus ja osa haldusfunktsioone läks mitte-eestlaste kätte, lakkasid need ametid eestluse kultuurilist jätkusuutlikkust toetamast (ei tellitud enam eesti raamatuid, filme jne). Praegu võib Siberi külade kogukondlikku valitsust hinnata hindega ligi –1.

Hariduselu korraldamisel võib näha poliitilise ja administratiivse organiseerumise paralleelarenguid kõigis kolmes vaadeldud tüübis. Üldiselt võib öelda, et omakeelse hariduse korraldamine oli kõigi väliseesti kogukondade üks esmaseid ülesandeid. Iddiasporaa lõi külates oma koolid, mis

toimised eesti kultuuri jätkusuutlikkuse tagamisel efektiivselt esimestel aastakümnetel. Muutus toimus 1930. aastatel, kui stalinismi tingimustes eestikeelne kooliharidus lõpetati (Viikberg 2002: 130). Seevastu lääne pagulaskogukonnad hakkasid asutama eestikeelseid koole kohe oma ajutistes asukohamaades. Suurim oli Geislingeni gümnaasium, mis töötas aastatel 1945–1949 ja mille lõpetas üle 160 noore (Grabbi 2008: 2025). Edasirände tõttu rajati uusi koole kõikjal, kus väliseestlasi oli rohkem (vt Tiiu Salasoo artikkel siinses kogumikus). Praegu on Eesti Instituudi andmetel eesti koole välismaal 32, neist suurem osa pühapäevakoolid (<http://ekkm.einst.ee/keskused/koolid/>). Algkooli tasemel õpe on olnud Stockholmi Eesti Kooli kaudu kättesaadav juba üle 50 aasta ja see on praegu ainus eestikeelne üldhariduskool Rootsis. Üldhariduse osana on võimalik eesti keelt õppida veel Austraalias Sidney laupäevakoolis (Raag 1999: 84).

Nii nagu poliitilise organiseerituse osas võib eristada kolme malli – pagulaseesti, põllumajandusliku idadiasporaa ja hilisväljarände malli (mille tüüpilisim näide on Soome eestlaskond) – ilmneb kolm eri mudelit ka perekonna kui institutsiooni arengus. Kõige paremates tingimustes on selles osas olnud idadiasporaa. Kompaktne paiknemine suurtes ja rahvuslikult homogeensetes väljarändajate küldes, millest mõnes elas üle 500 inimese, soodustasid elukaaslase leidmist niihästi oma rühma seest kui ka väljastpoolt. Jüri Viikbergi (2002: 131) andmetel eelistati väljapoolt kogukonda abiellumisel sama etnilise ja/või usulise taustaga partnerit, kuid teada on seegi, et soome mehed abiellusid meelsasti eesti naistega ja sulandusid seeläbi eesti külakogukonda. Enamasti ületas sündivus sellistes kogukondades ka taastootmise määra, mistõttu idakogukonnad kasvasid esimestel aastakümnetel hoogsasti. Viimastel aastakümnetel on külade koosseis muutunud mitmerahvuselisemaks ja eestikeelne keskkond taandumas. Lõdvenema on hakanud tõrjuv hoiak eksogaamse abielu suhtes, mille tagajärg on peaaegu vältimatult keele- ja identiteedivahetus.

Tunduvalt keerulisem on perekonnainstitutsiooni väljaarendamine olnud lääne pagulaseestlastel. Hajutatud suurel territooriumil ja linlik paiknemine läbisegi teiste rahvusrühmadega on muutnud endogaamse perekonna loomise keerukaks, seda juba sobivate partnerite puudumise tõttu. Sellele sekundeerib lääne ühiskondi üldiselt iseloomustav madal sündimus ja väliseesti kogukonnad pole siin erandiks. Eestis üles kasvanud põlvkonnad leidsid paguluses veel reeglina abikaasa oma rahvusrühma seest, mõnikord ka juba nn vanade olijate hulgast, näiteks läks pagulusse siirdunud Tamara Becki tantsutrupp Argentinas peaaegu täies koosseisus mehele sealsetele

eesti poissmeestele (vt artikkel Argentina eestlastest siinses kogumikus). Paguluses sündinud põlvkonnad on sõlminud aga valdavalt rahvusrühma-välised abielud. Tüüpiline näide on selles suhtes Kanada kogukond, kus alates 1960. aastate sünnikohortidest on ainupäritoluga (st mõlema eesti vanemaga) vaid kolmandik. See on vähenenud iga järgmise sünnikohordiga ja langenud eelmise sajandi lõpuks alla kümnendiku sündidest (Kulu 1997: 282). Samalaadne areng iseloomustab üldiselt ka teisi lääne kogukondi. Kogukonna hajutatuse tingimustes tähendab segapäritolu peaaegu vältimatut keele- ja identiteedivahetust järgmises põlvkonnas. Seega ei ole pagulaseesti kogukonnad vaatamata tugevale organiseeritusele jätkusuutlikud, sest – ülekaalukalt ebasoodsates keskkonnatingimustes – pole nad suutnud välja arendada jätkusuutlikkust toetavat perekonnainstitutsiooni.

Veel halvemas olukorras on hilistekkelised kogukonnad. Neis on ülekaal noortel vallalistel naistel, kes on välismaale läinud tööle (lapsehoidjana) või õppima. Hea näide on Saksamaa eestlaskond, millest suure osa moodustavad 30–40-aastased naised, kes on jäänud paikseks seoses pere loomise või töökoha leidmisega. Nad on abielus enamasti sakslase või muust rahvusest partneriga. Nende peredes kasvavad lapsed on kakskeelsed (vt artikkel “Eestlased ja eesti keel Saksamaal” siinses kogumikus). Kuigi ka Saksamaa eestlaskond organiseerub, et võimaldada lastele eestikeelset haridust, on seal domineeriva perekondliku struktuuri tõttu jätkusuutliku kogukonna kujunemine ebatõenäoline. Mõneti sarnane on olukord Soomes, kus eestlaskonnas on ülekaalus noored, taasiseseisvumise järel emigreerunud inimesed, kelle suhtlusvõrgustikes on puhuti soomlasi rohkemgi kui kaasmaalasi (vt artikkel “Eestlased ja eesti keel Soomes” siinses kogumikus).

Kui kodueestlased üldiselt eriti religioosne rahvas ei ole ja kirikul pole eesti identiteedi hoidmisel erilist rolli, siis väliseesti kogukondade puhul näikse asi olnud teisiti. Iseäranis suurt rolli mängis religioon eestlaste esimese väljarände puhul. Krimmi eestlaste asundused rajati näiteks prohvet Maltsveti ja tema järgijate poolt, kelle religioosses kuulutuses oli väljaränne otsekui pääsemine Egiptuse vangipõlvest Kaananisse ja Krimm seega väljarändajate töötatud maa (Viikberg, Kurs 2003: 174). Ka Siberi eestlaste hulgas oli religioonil kultuurilise järjepidevuse säilitamisel oluline roll. Seda tugevdas asjaolu, et luteri usk eristus selgelt ümbritsevast vene õigeusust ja islamist, nii et seda kutsuti lausa eesti usuks. Pastor oli sageli ka küla vaimne juht (Viikberg 2002: 130). Läänediaasporaa kiriku aluseks on Eesti Evangeliumi Luteriusu Kirik, mis loodi 1919. aastal ja oli 1944. aastani Eesti

suurim usuorganisatsioon. Suure põgenemise käigus läks eksiili kümneid tuhandeid kiriku liikmeid, nende hulgas ka piiskop Johan Kõpp ja vikaarpiiskop Johannes Oskar Lauri, 72 kirikuõpetajat ja mõned konsistooriumi liikmed. 1957. aastaks oli pagulaskirikul juba 62 kogudust (Petersoo 2006). Kirikul on olnud väga oluline roll pagulasidentiteedi kujundamisel ning välisvõitlusel kodumaa vabastamise nimel.

Kui nüüd teha kokkuvõtte eri väliseesti kogukondade edukusest oma sisekeskkonna ülesehitamisel, võib öelda, et Siberi eesti kogukonnad suutsid oma keskkonnatingimusi arvestades luua kõige efektiivsema sisekeskkonna, mis on taganud eestluse püsimise üle saja aasta. Lääne pagulaskogukonnad löid kiiresti küll väga efektiivse organisatsioonivõrgu ja hariduselu, kuid nende asustuse hajasuse tõttu ei suudetud rajada efektiivset endogaamset perekonnainstituutsiooni. Selle tulemusel on pagulaseesti kogukonnad jõudnud kaks ja pool põlvkonda hiljem keelevahetuse pöördepunkti. Üks võimalusi olnuks ilmselt abikaasade aktiivne otsimine Eestist pärast raudse eesriide langemist, kuid miskipärast seda ei juhtunud. Samas on emamaalt abikaasade leidmine efektiivne viis, millega nii mõnigi diaspora oma jätkusuutlikkust kindlustab (näiteks türklased Saksamaal, puertoriikolased New Yorgis, tatarlased Eestis). On kahetsusväärne, et Eesti ja väliseesti kogukond ei ole suutnud siin kujundada samasugust tava, seda enam, et eesti noorte naiste hulgas on Lääne-Euroopa “abieluturg” üsna populaarne. Viimase 15 aasta väljarändes domineerivad noored vallalised naised (Kask, Tammaru 2006: 201-202), kelle ajutisena planeeritud rände lõpetab sageli eksogaamne abielu asukohamaalt pärit partneriga. Mõnes riigis on sellise taustaga tekkinud juba päris suured kogukonnad, mis varasemate pagulaskogukondadega eriti ei lõimu. Selle üks põhjusi on hilisväljarändajate madal etnolingvistiline vitaalsus, mis kollektiivset käitumist ei soodusta.

3.3. Etnolingvistiline vitaalsus

Nagu öeldud, on etnolingvistiline vitaalsus kogukonna võime käituda interetnilises suhtluses ühtse kollektiivse jõuna. Et kogukond võiks käituda kollektiivselt, on põhimõtteliselt vaja kaht komponenti: rühmaliikmete valmisolekut tegutseda kollektiivselt ja juhtide olemasolu, kelle seatud eesmärged kollektiivselt saavutada. Võrdselt vajalikud on mõlemad komponendid, sest juhtideta kogukond on võimeline küll stiihiliseks massiväljaastumiseks, kuid mitte organiseeritud tegevuseks; samas pole kasu headest juhtidest, kui

inertne rahvas neile ei järgne. Loomulikult saavad juhid vitaalsust mõnevõrra tõsta retoorika ja isikliku vaprusena, samuti võib arvata, et alati leidub kedagi, kes on valmis stiihiliselt liikvele läinud massi etteotsa astuma. Seega, etnolingvistiline vitaalsus kujuneb suures osas kollektiivi ja tema juhtide retoorilises dialoogis.

Vaatame järgnevalt, millised komponendid mõjutavad kollektiivi valmisolekut ühiselt tegutseda. Sotsiaalsühholoogilised uuringud on näidanud, et kollektiivsel identiteedil on kolm komponenti – tunnetuslik, hinnanguline ja emotsionaalne –, kuid ainult emotsionaalne aspekt, ustavus rühmale ja selle ideaalidele, on tegur, mis rühma eesmärkide nimel käituma paneb (Ellemers, Kortekaas, Ouwerkerk 1999: 386). Emotsionaalsel seotusel rühmaga on mitu tahku, millest üks olulisemaid on traditsiooniliste väärtuste ja tavade hindamine. Liikmed, kes peavad kogukonna kultuuritavade ja väärtustest lugu, on rühmaga tihedamas emotsionaalses seoses kui liikmed, kellele need korda ei lähe ja kes eelistavad käituda n-ö utilitaarsetest motiividest (kasu, isiklik heaolu jne) lähtuvalt.

Loomulikult ei ole emotsionaalne seotus rühmaga ainus tegur, mis kogukonna vitaalsust mõjutab. Oluline on ka oma rühma tugevuse tunnetamine naaberrühmadega võrreldes. Seda võiks nimetada võitjaefektiks. Kui rühm on väike, nõrk ja teiste poolt alla surutud, võib liikmete valmisolek kollektiivseks tegutsemiseks kergesti väheneda, kuid elu on näidanud, et sellest pole kunagi midagi välja tulnud. Varasem kollektiivse edu kogemus mõjub aga vitaalsusele positiivselt.

Mainitud tegur on omakorda tihedalt seotud sellega, kui tõenäoline on kollektiivsest tegevusest tulenev positiivne efekt nii kogukonnale tervikuna kui ka selle liikmetele. Henry Tajfel ja John C. Turner (1979) väidavad, et rühma käitumist võib kujutada teljel, mille ühes otsas on sotsiaalne mobiilsus ja teises sotsiaalne muutus. Kui inimesed tajuvad, et neid ümbritsev keskkond on selline, kus neil on head võimalused individuaalselt oma elujärge parandada ja eesmärke saavutada, siis valivad nad sotsiaalse mobiilsuse strateegia – st nad üritavad teha karjääri ja ronida ühiskondlikus hierarhias kõrgemale, millega sageli kaasneb sulandumine domineerivasse rühma. Kui aga ühiskond on selline, et sotsiaalne mobiilsus on pärsitud jäikade klassi-, kasti-, rassi-, etniliste või keelepiiride tõttu, siis jääb kollektiivne tegutsemine ainsaks lootuseks oma elujärge parandada. Interetnilise kontakti olukorras taandub see dilemma küsimusele, kas oma staatuse tõstmiseks on kasulik vahetada identiteeti, st assimileeruda kõrgema staatusega rühma, või võidelda kollektiivselt oma rühma staatuse ja elujärge paran-

damise nimel. Valik individuaalse või kollektiivse taktika kasuks sõltub kokkuvõttes kahest tegurist: rühmadevahelisest distantsist ja ebakõlast.

Rühmadevahelise distantsi moodustab rassiliste, etniliste, keeleliste ja kultuuriliste erinevuste summa. Mida suuremad on kahe rühma liikmete erinevused, seda keerulisem on neil rakendada sotsiaalse mobiilsuse strateegiat oma elujärje parandamiseks, sest pingutustele vaatamata pole päritoluidentiteeti võimalik varjata, mis jääb identiteedivahetust paratamatult pärssima. Seega, mida suurem on distants, seda suurem on ka motivatsioon kollektiivseks tegutsemiseks. Kui erinevused on väikesed, siis on identiteedivahetus suhteliselt kerge ja isegi märkamatu ning inimesed eelistavad siis pigem sotsiaalse mobiilsuse strateegiat.

Kuid viimaselgi juhul võib mobiilsuse strateegia valik osutuda raskendatuks, kui rühmadevaheline ebakõla on suur. Ebakõla põhjused on tingitud enamasti ajaloolisest ebaõiglusest, gruppidevahelisest konfliktist või lihtsalt banaalsest ksenofoobiast. Igal juhul võib suur ebakõla muuta sotsiaalse mobiilsuse strateegia kasutamise rühmade vahel võimatuks ka siis, kui kultuuriline distants on väike. Näiteks serblaste ja horvaatide vaheline ebakõla on nii suur, et rühma liikmelisuse vahetamine ei ole mõeldav isegi vaatamata sellele, et etnilised, keelelised ja kultuurilised erinevused kummagi rühma liikmete vahel on väikesed. Vitaalsust mõjutavate faktorite mõju jätkusuutlikkusele võtab kokku tabel 3 (lk 83).

Kui võrrelda kolme eri tüüpi väliseesti kogukondi vitaalsuse seisukohast, siis niihästi idadiasporaad kui ka lääne pagulaskogukondi on iseloomustanud suhteliselt kõrge, hiliseid kogukondi aga tunduvalt madalam vitaalsus.

Esiteks, niihästi ida- kui ka läänediasporaa on väärtustanud eesti keelt, kultuuri ja identiteeti kõrgelt, selle püsimisele on kaasa aidanud tihe ja aktiivne kultuurielu. Mõlema kogukonna ajaloos on olnud ilmne pöördepunkt, mis on mõjutanud utilitaarsuse mõningast kasvu. Idadiasporaal oli selleks stalinismiga kaasnenud eesti kultuuri- ja hariduselu keelustamine, lääne pagulaskogukondadel Eesti iseseisvuse taastamine, mis justkui kaotas väliseestlaskonna eksistentsi mõtte – võidelda läänes Eesti vabaduse eest. Võrreldes vanade kogukondadega, puudub hilistekkelistel tihe emotsionaalne side eesti kultuuriga. Ilmselt sel põhjusel erineb hilistekkeliste kogukondade mentaliteet pagulaseestlaste mentaliteedist, mistõttu pole toimunud nende kokkusulamist. Selline erinevus võib olla osaliselt tingitud rühma tugevuse tajumisest – taasiseseisvumisjärgset üleminekuühiskonnaga Eestit on iseloomustanud eesti keele ja kultuuri nõrkuse tajumine globaliseerivas

Tabel 3. Etnolingvistilise vitaalsuse mõjutegurid

JSI	Utilitaarus	Tugevus	Distants	Ebakõla	Juhid
+1	Emotsionaalne seotus rühma traditsioonide ja väärtustega väga kõrge.	Rühma tajutakse tugevama kui naaberühmi, staatus kõrge.	Väga suur rassiline, keeleline, kultuuriline distants naaberühmadest.	Otsene rühmadevaheline vaenulikkus ja/või välisrühma kõrge stigmatiseerimine.	Ühe vaieldamatu autoriteediga juhi olemasolu.
0	Traditsioonide väärtustamine ja utilitaarsed motiivid on tasakaalus.	Rühma tugevust ja staatust tajutakse naaberühmadega võrdsena.	Rassiline distants puudub, keeleline ja kultuuriline distants on märgatav.	Tavaline üleolekutu tunne välisrühmast ilma sisulise vaenuta.	Paljude heade juhtide olemasolu ja rivaliteet.
-1	Käitumine on mõjutatud pragmaatilise kasusäärmise eesmärgist, emotsionaalne side traditsioonidega puudub.	Rühma tugevust ja staatust tajutakse naaberühmadest madalamana.	Keeleline, kultuuriline ja rassiline distants naaberühmadest on väike.	Ebakõla puudub, rühmade vastastikkune suhtumine on sõbralik.	Võimekate juhtide puudumine.

maailmas (vt Ehala, Niglas 2006), mis on ilmselt emotsionaalset sidet Eesti ja eestlusega oluliselt murendanud. Vanad väliseesti kogukonnad seda vaadet arvatavasti ei jaga, Eesti ja eestlus paistab väljast (iseäranis idast) ilmselt võimsam kui Eesti seest.

Rühmadevaheline distants põhirahvusega on eestlastel suhteliselt väike peaaegu kõigil nende asualadel – rassilised erinevused puuduvad, kultuurilised erinevused on väikesed ja vaid keeleline erisus on see, mis väliseestlast ümbritsevast keskkonnast eristab. See tähendab, et väliseestlasele on sotsiaalse mobiilsusega oma eesmärgi saavutada suhteliselt kerge. Seda ei ole kahandanud ka ebakõla võimalikkus asukohamaa kogukonnaga, sest

üldjuhul ei ole väliseesti kogukonnad ümbritseva enamusrahvaga konfliktilis. Et põhirahvusega lõimumist pärssivaid sotsiaalpsühholoogilisi tegureid pole või on nad nõrgad, siis on eestlus välismaal säilinud ikkagi eeskätt emotsionaalse seotuse tõttu. Kui see on hakanud nõrgenema, siis on kadunud ka keeleoskus ja kultuurist osasaamine.

Seda emotsionaalset sidet on aidanud ülal hoida kogukonna juhid, kellest pole puudu olnud ei ida- ega läänediasporaas. Nagu on väitnud üks väliseesti silmapaistvaid tegelasi Aho Rebas: *Meid pole palju, aga meid on tihti* (Luksepe 2006: 212). See viitab pagulaseesti kogukondade väga kõrgele organiseeritusele, mis poleks olnud võimalik ilma võimekate juhtideta. Viikbergi (2002: 131) andmetel on tõhusaid juhte olnud ka Siberi eesti küldes, kus seda rolli on täitnud enamasti kirikuõpetaja. Kui võrrelda vanu väliseesti kogukondi uutega, siis jääb mulje tugevate ja motiveeritud juhtide puudumisest uutes kogukondades. Või on kogukonna vitaalsus sedavõrd madal, et potentsiaalsed juhid ei ole leidnud oma pingutuste erilist toetust. Kummalgi juhul ei ennusta see hilistekkelistele väliseesti kogukondadele eriti kõrget jätkusuutlikkust, välja arvatud juhul, kui neid jääb toitma kestev väljarändevoog Eestist. Samas leidub näiteid, et etnolingvistiline vitaalsus võib mingil põhjusel ootamatult tõusta ja kannustada kogukonna rahvuslikule ärkamisele. Niisiis oleks ennatlik vähegi arvukamat kogukonda ette hääbuvaks kuulutada.

4. Kokkuvõte

Kui anda hinnang väliseesti kogukondade jätkusuutlikkusele kõiki käsitletud tegureid arvesse võttes, siis näivad praegusel ajal kõik kolm väliseesti kogukonnatüüpi olevat võrdselt nõrga jätkusuutlikkusega – kõigil kolmel juhul on kogukonnad sulandumas eksogaamse abielu kaudu. Selle tagajärjel kahaneb etnolingvistiline vitaalsus, sest perekonnad, asudes kahe kultuuri piiril, ei leia enam endist motivatsiooni eesti identiteedi ja keele arendamiseks. Nii halveneb kogukondade sisekeskkond ja ühtlasi nende võime pakkuda kogukonna liikmetele täisväärtuslikku sotsiaalset keskkonda, mis omakorda kiirendab sulandumist põhirahvusse. See protsess on paratamatult kiirem (või juba lõppenud) seal, kus eestlaskond on väike ja hajutatud. Suured pagulaseesti kogukonnad, niivõrd kui nad suudavad oma tegevusse kaasa tõmmata uusi väljarändajaid, suudaksid oma jätkusuutlikkust selle arvel hoida. Uutest väliseesti kogukondadest on võimalus kuju-

neda tõeliselt jätkusuutlikuks kogukonnaks ehk ainult Soome eestlastel, kuid sedagi juhul, kui kerkib esile võimekaid organisatooreid, kellel õnnestuks kogukonna vitaalsust tõsta ja asuda kogukonna sisekeskkonda üles ehitama. Väliskeskonna tingimused jätkusuutlikkuseks on Soomes üldiselt head, sest toetus vähemusrühmadele nende kultuurilistes püüetes on märkimisväärne. Samas on Soome ühiskonda ilmselt ka kerge sulanduda väikese etnilise distantssi ja ebakõla tõttu.

Kirjandus

- Barth, Fredrik 1969.** Ethnic Groups and Boundaries. – Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Culture Difference. Ed. by Fredrik Barth. London: George Allen and Unwin, 9–37.
- Benati, Chiara 2009.** Faroese: a National Language under Siege? – Rights, Promotion and Integration Issues for Minority Languages in Europe. Eds. S. Pertot, C. Williams, T. Priestly. Palgrave Macmillan, 189–196.
- Capra, Fritjof 1997.** The Web of Life. New York: Random House.
- Edwards, John 1995.** Multilingualism. London: Penguin.
- Edwards, John 2001.** The Ecology of Language Revival. – Current Issues in Language Planning 2-3, 231–241.
- Ehala, Martin 1996.** Self-organization and language change. – Diachronica 13 (1), 1–28.
- Ehala, Martin, Katrin Niglas 2006.** Language attitudes of Estonian secondary school students. – Journal of Language, Identity and Education 5(3), 209–227.
- Ellemers, Naomi, Paulien Kortekaas, Jaap W. Ouwerkerk 1999.** Self-categorisation, commitment to the group and group self-esteem as related but distinct aspects of social identity. – European Journal of Social Psychology 29, 371–389.
- Ericksen et al. 1979** = Ericksen, Julia A., Eugene P. Ericksen, John A. Hostetler, Gertrude E. Huntington 1979. Fertility Patterns and Trends among the Old Order Amish. – Population Studies 33, 255–276.
- Garner, Mark 2004.** Language: An Ecological View. Oxford: Peter Lang.
- Giles, Howard, Richard Y. Bourhis, Donald M. Taylor 1977.** Towards a theory language in ethnic group relations. – Language, Ethnicity and Intergroup relations. Ed. by H. Giles. London: Academic Press, 307–348.

- Gordon, Raymond J. 2005.** *Ethnologue. Languages of the World.* Dallas, Tex.: SIL International. <http://www.ethnologue.com/> (03.04.2009)
- Grabbi, Hellar 2008.** Geislingeni Eesti Gümnaasiumis. – *Akadeemia* 9, 2018–2061.
- Haarmann, Harald 1986.** *Language in Ethnicity. A View of Basic Ecological Relations.* Berlin: Mouton de Gruyter.
- Harris Russell, Sue A. 2001.** Towards predicting ethnolinguistic vitality: A sociocultural approach. – *Sociolinguistic and psycholinguistic perspectives on maintenance and loss of minority languages.* Eds. T. Ammerlaam, M. Hulsen, H. Strating, K. Yagmur. Münster: Waxmann, 139–152.
- Haugen, Einar 1972.** *The Ecology of Language.* – *The Ecology of Language: Essays by Einar Haugen.* Ed. by A. S. Dil. Stanford: Stanford University Press.
- Hornberger, Nancy H., Kenneth A. King 2001.** Reversing Quechua language shift in South America. – *Can threatened languages be saved?* Ed. by J. A. Fishman. Clevedon: Multilingual Matters, 166–194.
- Kask, Inga, Tiit Tammaru 2006.** Eestlased maailmas ja tagasiränne kodumaale. – *Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ja selle mõjud.* Toim K. Kumer- Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 191–211.
- Kraybill, Donald B. 2000.** *Anabaptist World USA.* Scottdale, PA: Herald Press.
- Kulu, Hill 1992.** Eestlased maailmas. Ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kulu, Hill 1997.** The Estonian diaspora. – *Trames* 3, 277–286.
- Lambert, Wallace E. 1963.** Psychological approaches to the study of language Part II: On second language learning and bilingualism. – *Modern Language Journal* 14, 51–62.
- Livingston, Ira 2006.** *Between Science and Literature: An Introduction to Autopoetics.* Urbana: University of Illinois Press.
- Luhmann, Niklas 1990.** *Essays on Self-Reference.* New York: Columbia University Press.
- Luksepe, Peeter 2006.** Väliseestluse tulevik. – *Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ja selle mõjud.* Toim K. Kumer- Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 212–225.
- Mackey, William F. 2001.** The Ecology of Language Shift – *The Ecological Reader.* Eds. A. Fill, P. Mühlhäusler. London: Continuum, 67–74.

- Maturana, Humberto, Francisco Varela 1973.** Autopoiesis and Cognition: the Realization of the Living. – Boston Studies in the Philosophy of Science 42. Eds. R. S. Cohen, M. W. Wartofsky. Dordrecht: D. Reidel Publishing Co.
- Mufwene, Salikoko 2004.** Language birth and death. – Annual Review of Anthropology 3, 201–22.
- Mühlhäusler, Peter 1996.** Linguistic Ecology. Linguistic Change and Language Imperialism in the Pacific Region. London: Routledge.
- Mühlhäusler, Peter 2000.** Language planning and language ecology. – Current Issues in Language Planning 1 (3), 306–67.
- Myhill, John 2003.** The native speaker, identity, and the authenticity hierarchy. – Language Sciences 25, 77–97.
- Nichols, Johanna 1992.** Linguistic Diversity in Space and Time. Chicago: University of Chicago Press.
- Petersoo, Udo 2006.** E.E.L.K. Ajalugu. – http://eelk.org/index.php?Itemid=29&id=19&option=com_content&task=view&lang=et (14.04.2009).
- Raag, Raimo 1999.** Eestlane väljaspool Eestit. Ajalooline ülevaade. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Roos, Aarand 1975/1992.** Jumalaga, Kars ja Erzurum. – Maarjamaa taskuraamat 10. Rooma: Maarjamaa. [2. tr Tallinn, 1992.]
- Saar, Merit 2009.** Ülemaailmne Eesti Kesknõukogu. – <http://www.uekn.org/> (12.01.2009).
- Shelton, Dinah L., Gale Cengage (eds.) 2005.** Athens and Melos. Genocide and Crimes Against Humanity. – <http://www.enotes.com/genocide-encyclopedia/athens-melos> (02.01.2009).
- Smolicz, Jerzy J. 1981.** The Three Types of Multiculturalism. – Community Languages. Their Role in Education. Ed. by M. Garner. Melbourne, Sydney: River Seine Publications, 1-12.
- Tajfel, Henri, John C. Turner 1979.** An integrative theory of intergroup conflict. – The Social Psychology of Intergroup Relations. Eds. W. G. Austin, S. Worchel. Monterey, CA: Brooks/Cole, 33–47.
- Tammaru, Tiit, Kaja Kumer-Haukanõmm, Kristi Anniste 2008.** Eesti diasporaa kujunemine ja areng. – Sõna jõul. Diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel. Toim K. Anniste, K. Kumer-Haukanõmm, T. Tammaru. Tartu: Tartu Ülikool, 15–35.
- Viikberg, Jüri 2002.** Language shift amongst Siberian Estonians. – Opportunities and Challenges of Bilingualism. Eds. Li Wei, Jean-Marc Dewaele, Alex Housen. Berlin: Mouton de Gruyter, 125–144.

Viikberg, Jüri, Ott Kurs 2003. Estonians in Crimea. – Yearbook of Population Research in Finland 39, 171–180.

Virtaranta *et al.* 1993 = Virtaranta, Pertti, Hannele Jönsson-Korhola, Maisa Martin, Maija Kainulainen 1993. Amerikansuomi. (= Tietolipas 125.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.